

П е р е д м о в а.

I. Героїня драми. Англіїський критик Артур Саймонс кінчить свою розвідку про Шекспірову драму ось якими словами: „По моїй думці „Антоній і Клеопатра“, се найчудовнійша з Шекспірових драм, а то головно тим, що Клеопатра найчудовнійша з Шекспірових жінок; і не тільки з Шекспірових, але може загалом найчудовнійша жінка.“*) Не потребуємо вповні згоджувати ся з сим узагальненєм, але зрозуміти його можемо легко. Коли в иньших своїх великих трагедиях Шекспір малював поперед усього душу мужчин (Отелльо, Лір, Гамлет, Брутус, Макбет і т. и.), тут на першій пляні стоїть жінка. Та й яка жінка! Шекспір і перед тим малював жінок, але всі ті малюнки, хоч довершені рукою незрівняного майстра, були обмежені, немов профілі, показували нам якусь одну пристрасть, одну прикмету жіночого характеру в ріжних ситуаціях, показували жінок одноцільних у доброму чи злому, жінок, так сказати, бачених і обсервованих оком мужчини, з боку. В Клеопатрі дав нам Шекспір малюнок

*) Brandes, William Spakespeare, 668.

жінки з безмірно скомілікованою психікою, показав її в найрізкішійших моментах, навіть у найінтимніших, у повнім психологічнім негліже. Притім Клеопатра не молода, нлівна дівчина як Джулієта, що безоглядно віддає ся одному своєму чуттю, не ангельська, строга невинність як Корделія, не фурія в жіночій подобі як Леді Макбет, не безсердечна злочиниця як Гонеріль, не гінокритка як Гамлетова мати, не вірна і притім геройська жона, як Порція, апі не чула та лагідна як Дездемона. В ній змішані всі елементи жіночої вдачі в дивну, оригінальну цілість. Легкомисна і малодушна або й зовсім глупа в ділах, до яких треба мужчини, вона виявляє безмірне душевне багатство, різнородність і по просту геніяльність у ділах чисто жіночих, навіть у тій спеціальній „жіночій льогіці“, що в очах мужчини являєть ся повною вельогічністю, а для жінки така натуральна, як намисто зложене в блискучих перлині насиланих на коніпну нитку. Щоб змалювати таку жінку у весь ріст і не винасти ніде з ролі, не понасти в пересаду, в карикатуру, змалювати її правдиво, а при тім з любовю, без пессимізму, здобути і вдержати для неї нашу симпатію і навіть подив, не замазуючи при тім її хиб і її повної неморальности, на се треба було незвичайної геніяльности, се могло вдати ся тільки одному Шекспірови, тай йому тільки раз, у внемково щасливій хвилі.

Можла би сказати, що Шекспір знайшов сей характер і все потрібне для його характеристики вже готове у Плотарха. Та се зовсім не так. Досить буде прочитати поти додані мною до тексту драми, щоб перекопати ся, що власне для характеристики Клеопатри Шекспір узяв із Плотарха далеко менше, ніж для характеристики инь-

ших осіб, а те що взяв, переробив у душі зовсім відмінним від того, яким надихане Плютархове оповіданє. Шекспірова Клеопатра зовсім не та бездушна кокетка і куртізана, якою зробив її Плютарх; Шекспірове представленє додало їй грації, ніжності, благородства і щирости, та при тім витінювало і психологічно поглибило її хиткість, мотивуючи її не низькими, підлими забаганками, не бажанєм зради, а жіночою слабкістю, тим, що сама вона в найтрагічнійшій хвилі свого життя, над теплим ще труном Антонія характеризує чудово простими і сильними словами:

Не більше я як жєнщина, і правлять

Такі дрібні, мізерні страсти мною,

Як і дівчам тим, що корови доїть

І робить послїдущє діло в хатї.

Та Шекспір не вдоволив ся в драмі змалюванєм сеї незрівняної з артистичного погляду фігури. Він змалював її на широком тлі боротьби двох світів: римського заходу з погrecченням сходом, на тлі величезної історичної катастрофи, упадку римського республіканства і першого тріумфу цезаризму.

Правда, римська республіканська форма згинула вже перед початком драми, разом зо смертю Кассія і Брута; в драмі не чуємо ані разу навіть слова „республіка“. Але відгуки республіканського духа живуть іще в таких фігурах, як Енобарб, як Секст Помпей, як Ерос і Скар — цезаризм потоплює, нївежить, деморалїзує їх. Роскішний, розпущений і збаблений орієнт розточує ту римську силу, римську чесноту і характерність. Клеопатра против власної волї, фатальним способом доводить до погибелї Антонія і являє ся наймогутнійшою союзницею свого ворога Октавія Цезаря — в тім лежить глибокий трагізм її появи

і її любови, чудово відчутий і змальований Шекспіром. Вона, „галючка з пад старого Нілю“, повинна тому, що її пестощі являють ся отруйними вкушеннями для Римлянина. Вона поступає так, як велить їй вроджена вдача. А що вона при тім не безхарактерна, не труслива, не підла, се показує її кінець, показує четвертий і пятій акт драми.

II. Будова драми. Відповідно до сеї центральної постаті змалювано й пильні і збудовано цілу драму; для відповідного відтінення Клеопатри поробив Шекспір більше або менше значні зміни в тім фактичній матеріалі, який знайшов у Плутарха. Військові подвиги Антонія (війна в Арменії і Партії) пропущено, а висунуто на перший план його відносини до трьох жінок — Фульвії, Октавії і Клеопатри. Характер Антонія змальований сильно, в великій стилі, але все таки менше героїчно, ніж у Плутарха. Є щось нерівне, непостійне в його характері — пориви героїзму і благородства чергують ся з хвилями занепаду та нерозуму; його поводжене в часі битви під Акцієм, се верх нерозуму і безтямности. Тільки упадок розбуджує в ній героя, тай тут він тіснозорий і легкодушний, доходить до наївности визнаючи Цезаря на поєдинок, як дитина тішить ся першою дрібною перемогою, а потім відразу падає духом. Супроти Клеопатри він чує себе безсилним, але разом з тим, звичаєм слабохарактерних людей, від любовної ніжности швидко перескакує до неоправданих підозрінь, докорів, навіть до грубостей, навіть до того, що піднімає руку на неї.

Коли Антоній — Римлянин уже до половини надгризений впливами того морального упадку, що розвалив римську республіку, то його боевий товариш Енобарб являєть ся немов уособленням усіх кращих прикмет Римлянина старої дати. Хо-

робрий рубака, щирий, правдомовний і гордий на свої заслуги та на свою внутрішню вартість, він при тім не позбавлений ніжного чуття, любить забавити ся і вміє в противнику пошанувати мужність та отвертість. Але вплив орієнту підточує й сю, бачилось би, свіжеву натуру. Його етичні принципи, що були в ньому не вирозумувані, але неначе другою натурою, захитали ся. Від критики поступування свого імператора він звільна доходить до невдоволення, до жалю на його помилки, до обурення і врешті до явної зради. Але тут настає оборот: чесна натура бере перевагу і він, одноцільна душа, не може стерпіти внутрішнього розладу і гине від него — не самовбійством, а просто, здаєть ся — розривом серця. Енобарб, се друга чудова креація Шекспірова в отсій драмі. Для фігури Антонія Плутарх дав йому аж за багато матеріалу, так що Шекспір проявив своє майстерство хіба в доборі і перетопленю фактів. Для фігури Енобарба Плутарх крім кількох згадок не дав нічого ісійсько, — се вповні дитя Шекспірової Музи, і можна сказати — улюблене дитя.

Інші особи драми — другорядні, епізодичні, хоч звісно, всі вони виявляють руку великого майстра. Варто тут особливо підкреслити зміни, які поробив Шекспір у фігурі Октавії, що у Плутарха являєть ся коли не кращою від Клеопатри, то в усякім разі молодшою, вірною Антонієви до крайньої крайности, притім розумною, діяльною на його користь, одним словом, ідеальною жінкою з римського погляду, так що Клеопатра аж до катастрофи коло Акціум не перестає бояти ся її супірництва в серці Антонія. Шекспір дуже сильно вменшив її роль, промовчав, що вона мала з Антонієм двоє дітей, промовчав доконане її старанєм друге помиренє Антонія

з Октавієм у Таренті. Її пізнійшу подорож на схід, зневагу причинену їй Антонієм у Римі, де її Антонієві слуги викинули з Антонієвого дому, і зробив із неї малозначну фігуру, над якою кепкує Антонійв післанець Алексас перед Клеопатрою.

Характеристика Октавія Цезаря, малого чоловіка з хитрим умом і холодним темпераментом, що завдяки своїй обережності і дипломатичній проворності загарбує остаточно спадок по таких велетнях, як Юлій Цезарь і Антоній, зазначена була вже в драмі „Юлій Цезарь“ і тут проведена далі консеквентно. Його поступуванє рівне, умірковане, обережне, без екстраваганцій, та без іскри геніяльності. Одинока жива струна, яка в нашій драмі зазвеніла в його серці — любов до сестри Октавії, і та з часом перековуєть ся на політичну монету. Як правдивий політик він усюди шукає тільки користи, важить шанси, визнає обставини, не зупиняючи ся ні спорідненем ні жадними иншими чуттями. Що найбільше по докопаній катастрофі він рад би як найбільшу часть вини зкинути з себе — на того, що потерпів і погіб.

Маленька, але майстерно оброблена в драмі роль Лепіда, того, як сказано в „Юлію Цезарі“, „осла обтяженого королівським скарбом“; Шекспір не вважав навіть потрібним показувати нам, як із того добродушного осла знято скарб, а його самого нагнано гризти осет.

Жадна иньша Шекспірова, тай загалом жадна иньша драма не обіймає такого широкого терену, як „Антоній і Клеопатра“. Рим, Мізепум, Александрія, Апени, Сирия — ціла східна половина Середземного моря і сумежних з ним країв, отсе сцена сеї кольосальної драми. Відповідно до сего її будова її виїшла не така одноцільна і щільно

споем, як у інших трагедіях, де дія розвивається в рамках одної сім'ї, одного краю, як ось у „Отеллю“, „Гамлеті“, „Макбеті“ або „Лірі“. Се й природно. Не фамілійна катастрофа, а катастрофа цілого світа, цілого державного устрою, цілої цивілізації була темою сеї драми. Робити Шекспірови закид із такої будови, значить не розуміти його інтенцій. Радше дивуватись треба, як він здужав у таких, будь що будь обмежених рамках розвернути перед нами таку величезну і багату змістом та постатями картину.

III. Особисті ремінісценції в драмі. Говорити про жерета, якими користувався Шекспір при писаню сеї драми, нема що. Одним писаним жерелом був Плотарх, а власне його „Житє Антонія“. В нотах доданих нами до тексту драми знайде читач докладне порівнянє відповідних деталів у Шекспіра і у Плотарха, знайде зазначене, де Шекспір додавав від себе, а де скорочував або змінював дані подавані Плотархом. Дещо в тім напрямі схарактеризовано вище і більше тут говорити про се нема потреби. Далеко цікавіше булоб знати, що спонукало Шекспіра до драматизованя такого предмету і власне таким способом, як він се зробив? Бо треба знати, що драматичних опрацювань історії Антонія і Клеопатри перед Шекспіром було не мало в Італії, Франції й Англії, та всі вони не виходили за рамки звичайної любовної трагедії, жадна не дала такого могутнього малюнка цілої культури, не говорячи вже про викінченє поодиноких осіб. І що найцікавіше — відки взяв Шекспір те чудове знанє всіх тайників жіночої душі і ще спеціально такої душі, як Клеопатра? Говорити про інтуїційну силу, про фантазію поета, яка, мовляв, може творити такі постаті, се значить не розуміти про-

цесу поетичної творчости. З нічого і найбільший геній не сотворить нічого, а такі геніяльні креації, як Клеопатра, свідчать не тільки про велику фантазію і драматичну силу автора, але також про те, що в його душі мусів нагромадитися великий запас вражень, досвідів, болів і радощів, надій і розчарувань, поки з них мов із морської піни могла виринути така креація.

На жаль ми не маємо можности дійти тепер, які спеціальні досвіди чи враження похлинули Шекспіра до оброблення власне сеї теми. Можемо догадуватися ся, що безлад, слизький тон і далеко не взірцеві обичаї, що панували при дворі короля Джемса, дали Шекспірови тло до змалювання Клеопатриного двора в Александрії, — алеж се такий дрібний причинок! Далекі цікавіше те, що показує студіюване інших його творів на пункті розвою типу Клеопатри.

Звернено увагу на те, що Шекспір кілька разів (Ромео і Джулієта II, 4; Ант. і Клео. I, 1 і IV, 12) називає Клеопатру Циганкою і патякає на її смаглявість, хоча Іллітарх не дав йому до сего приводу, бо сей навпаки заявляє, що Клеопатра була родом Грекиня. Звернено увагу далі на подібність Клеопатри і тої таємничої „чорної дами“, про яку говорить Шекспір у своїх сонетах, пор. сонет CXXX:

У моєї пані очі
Не такі, як сонце, ні,
І коралі червоніші
Від пурпури уст її.
Коли білий сніг, то певно,
Що смаглява в неї груди:
Коли волос — дріт, то в неї
Дроти чорнії ростуть.

Бачив я всілякі рожі —
І червоні й білі теж,
Та таких на личку в неї
Рож ти певно не найдеш;

І багато розкішнійших
Пахощів нам вироста,
Аніж ті, якими дішуть
Мої милої уста.

Я люблю її розмову,
Хоч докладно знаю сам,
Що музика приємнійше
Гомонить моїм ушам;

Як богині ходять, сього
Я не бачив ані в сві;
Моя пані, як і всі ми,
Ходить просто по землі.

А в слідуючій сонеті ми бачимо характеристику вдачі тої любки, дуже близьку до того, як характеризує Шекспір Клеопатру (сон. СXXXI):

Тиранка ти, о так, така твоя вже удача,
Як всіх тих, що краса жорстокими зробила;
Бо добре знаєш, що моя душа горяча
Тебе мов жемчут найцінніший обіймила.

Дехто в лице твоє загляне й обізветь ся:
„Чогоб його зітхать і мучить ся так гірко?“
Брехня! Хоч голосно се з уст і не зірветь ся,
Та я в душі кляпуюсь: Брехня се, люба зірко!
Що не фальшиво клявсь, про се мене впевняє
Та тисяча зітхань при згадці про твій вид.
Хто хоче, білий цвіт над все най величає;
У мене чорний верх над усіма держить.

Та чорна вдача в тебе, ось в чім горе!
І відси, думаю, і йдуть всі поговори.

Ще ближше до тексту драми підходить сонет
ХСVІ:

Сї говорять: твоя хиба —
Молода ти і пуста;
Ті говорять: до лица се
Молодощам пустотá.

Та чи хиба, чи прикмега,
Люблять всі тебе про те;
З хибн кожної у тебе
Вже й прикмета наросте.

Як на пальці у цариці,
Що тронує вніше нас,
Навіть найпідліїший камінь
А уходить за амаз,

Так твої всі блуди й хибн,
Скільки їх у тебе єсть,
Ще й красять тебе, припаду
Надають тобі і честь.

Порівнай із сими словами те, що мовить Епо-
барб про Клеопарру (II, 2):

Найпоганьше в неї
Таким являєсь гарним, що й сьвятії
Жерці благословлять її, як согрішає.

Таких паралелів можна би набрати ще де-
кілька, і вони довели деяких критиків до думки,
що в Клеонатрі Шекспір змалював ідеалізований,
а радше потенціований портрет якоїсь дами при-

ближеної до королівського двора, в якій сам кохався і якою був зражений. Чи догадка деяких критиків, що тою дамою була Мері Фіттон, придворна панна при дворі Єлисавети, може вважатись доказаною (див. Brandes, op. cit. 394 і далі), чи ні (див. Sydney Lee, William Shakespeare 113 нота і 401 нота) — не в назві діло — в усякім разі приписувати образ чорнявої дами в сонетах, у комедії „Любовні муки й радощі“ (властиво в її другій перерібці) і в нашій трагедії самій тільки творчій фантазії Шекспіровій, як сего хоче Лі, мені здається неможливим.

IV. Час написання драми. Д. 20 мая 1608 р. одержав книгарь Едуард Бляунт дозвіл на друковане книжки під назвою „Антоній і Клеопатра“ — безсумнівно Шекспірової трагедії, яка, значить, мусіла вже тоді бути готова і звідси публиці з театральних вистав, коли Бляунт міг дістати її відпис. Розуміється, що дозвіл уділений був книгарською гільдою; питати про дозвіл автора не було тоді в звичаю. Але Бляунтові чомусь не вдалося видати в тім році сей твір — бодай до нас не дійшов ані один примірник якогось окремого видання трагедії перед збірним виданем Шекспірових творів 1623 р., до якого накладчиків належав той сам Едвард Бляунт. Значить драма була написана по всякій правдоподібності в р. 1607, безпосередно по написанню величньої трагедії „Король Лір“. Ми не маємо ніякої відомості про її вистави за життя автора ані про вражіння, яке робила вона на сучасних. Можна подумати, що широта малюнка і не досить сконцентрована будова драми робили неможливим досягнене такого ефекту на сцені, який досягали инші, в тіснійших рамах замкнені Шекспірові драми.

В новійших часах драма також не здужала завоювати собі тривкого місця на сцені. Що вона не перестала і ніколи не перестане робити вражіння на читачів, се доказує факт, що Гете пробував у своїй драмі „Гец фон Берліхінген“ наслідувати фігуру Клеопатри і ситуацію Антонія між шлюбною жінкою і гениальною куртизаною в фігурах Аделяїди і Вайслінгена. Порівнянє тих двох творів найбільших новочасних поетів може бути дуже навчаюче, та не тут йому місце.

Іван Франко.

